

Introduction and Analysis of the Manuscripts of *Kitāb Al-Ghaiba* Attributed to Nu'mānī

Kazem Ostadi

M.A. in Qur'an and Hadith Sciences, University of Qur'an and Hadith, Researcher of Manuscripts, Researcher of Islamic Studies, Qum, Iran. E-mail: kazemostadi@gmail.com

Abstract

Objective: The most famous and most accessible work attributed to Nu'mānī is his *Kitāb al-Ghaibah*, which was written by Nu'mānī in the early period of Major Occultation and with the prolonged absence of the Hidden Imam (A.S.), and the advent of some doubts among the Shi'ites and was presented for solving this problem. Now, *Kitāb al-Ghaibah* is one of the important works whose manuscripts need to be compiled and indexed. Therefore, it should be queried: In what status is the number of the extant manuscripts of *al-Ghaibah*? Do the manuscripts of *al-Ghaibah* have important differences that can be separated and analyzed in a special way? What statistical information can be provided about the *al-Ghaibah* manuscripts?

Research Method/Approach: The present research has identified and examined different types of manuscripts of *Kitāb al-Ghaibah* using the descriptive-analytical method and by means of inductive strategy; and through genealogy of the manuscripts, and undertaken to analyze some of their data.

Findings and Conclusion: Upon examining the manuscripts, it became clear that the text of the manuscripts of this book are very different from one another and these differences are not merely minor typos; rather, they are different in terms of volume and number of hadiths and can be introduced into four structural groups and models. Furthermore, from among the 23 manuscripts of *al-Ghaibah*, twenty versions are in Iran and three versions are in Iraq; and except for one manuscript that is from the 6th century, all other manuscripts are from the 10th century onwards. Also, from among the twenty-two available manuscripts of *al-Ghaibah* in its different models, only 8 manuscripts are without omissions and defects. On the other hand, about half of the manuscripts are without the initial *sanad* of the manuscript; and the *sanad* of Abī al-Husayn Shujā'ī is also inauthentic and newly-written in all manuscripts having *sanad*.

Keywords: manuscripts, *Kitāb al-Ghaibah*, Nu'mānī, Mahdism, Iranian Libraries

معرفی و تحلیل نسخه‌های خطی کتاب الغیبة منسوب به نعمانی

کاظم استادی ID

کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: kazemostadi@gmail.com

چکیده

هدف: مشهورترین و در دسترس‌ترین اثر منسوب به نعمانی، «کتاب الغیبة» اوست که در اوایل دوره غیبت کبری و با به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان (ع) و مطرح شدن برخی شبهات میان شیعیان، توسط نعمانی تألیف و برای رفع این مشکل، ارائه شده است. اکنون به عنوان یکی از آثار مهمی که لازم است نسخ خطی آن فهرست تجمیعی شوند، کتاب الغیبة است. بنابراین، باید بررسی شود که: وضعیت تعداد نسخ خطی الغیبة چگونه هستند؟ آیا نسخ خطی الغیبة، تفاوت‌های مهمی با هم دارند که بتوان آن‌ها را تفکیک و تحلیل خاصی نمود؟ چه اطلاعات آماری پیرامون نسخ خطی الغیبة قابل ارائه است؟

روش پژوهش: تحقیق حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و کمک گرفتن از راهبرد استقرایی، گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی کتاب الغیبة را شناسایی و مورد نظر و بررسی قرار داده و ضمن تبارشناسی نسخه‌ها، به تجزیه و تحلیل برخی داده‌های آن‌ها پرداخته است.

یافته‌ها و نتایج: با بررسی نسخه‌ها، روشن شد که متن نسخه‌های این کتاب، تفاوت‌های زیادی با هم دارند و این تفاوت‌ها، فقط اختلافات تحریری جزئی نیستند؛ بلکه از نظر حجم و مقدار احادیث، با هم متمایز و قابل معرفی در چهار گروه و مدل ساختاری هستند. همچنین، از ۲۳ نسخه الغیبة، بیست نسخه در ایران و سه نسخه در عراق هستند و جز یک نسخه که از قرن ششم است، همه نسخه‌ها مربوط به قرن دهم به بعد هستند. از بیست و دو نسخه دستیاب الغیبة در مدل‌های مختلف آن، تنها ۸ نسخه بدون افتادگی و نقص است. از سوی دیگر، حدود نیمی از نسخه‌ها بدون سند ابتدایی نسخه هستند و سند ابی‌الحسین شجاعی نیز، در تمامی نسخه‌های سنددار، غیراصیل و نونویس است.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌های خطی، کتاب الغیبة، نعمانی، مهدویت، کتابخانه‌های ایران

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۲، صص. ۱۸۹-۲۰۸.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۱۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۱۷

مقدمه

محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی، معروف به ابن ابی‌زینب، محدث شیعی قرن چهارم هجری است. گفته شده در روزگاری که محمد بن یعقوب در بغداد بوده، نعمانی نیز در آن شهر می‌زیسته و از محضر کلینی بهره برده و از شاگردان کلینی بوده است. حتی نعمانی بخش زیادی از کتاب کافی کلینی را نوشته؛ و برخی گفته‌اند ممکن است از این رو، به عنوان کاتب شهرت یافته باشد (تهرانی، ۱۴۰۸ق، ۷۹/۱۶)؛ ولی طبق برخی از منابع شامی، نعمانی، مدتی وزیر دیوانی یا کاتب دولت شام در انطاکیه نیز بوده و احتمالاً بر این اساس به کاتب، خوانده شده است (به عنوان نمونه عصمة الدولة، ۲۰۱۶م، ۶۶۵).

در میان برخی اندک از قدمای امامیه، با این که کتاب‌های متعددی برای نعمانی برشمرده‌اند، اما بیش از همه، کتاب الغیبة منسوب به وی، مورد توجه برخی از ایشان بوده است (به عنوان نمونه طوسی، ۱۴۱۱ق، ص. ۱۲۷)؛ هر چند که دقیقاً نمی‌توان «این‌همانی» کتاب الغیبة در دسترس متقدمان و نسخه‌های کنونی الغیبة را مشخص کرد، چون تفاوت‌های قابل توجهی میان برخی نسخه‌ها و نیز برخی مطالب نقل شده از الغیبة نعمانی به چشم می‌خورد. به عنوان نمونه، روایتی از نعمانی در الغیبة طوسی را نگاه کنید (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص. ۲۵۷) که در نسخه‌های کنونی الغیبة نعمانی وجود ندارد.

در هر صورت اکنون، مشهورترین و در دسترس‌ترین اثر نعمانی، «کتاب الغیبة» اوست که در اوایل دوره غیبت کبری و با به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان (ع) و نیز به خاطر رایج شدن آشفتگی فکری و تزلزل اعتقادی میان شیعیان، توسط نعمانی تألیف و برای رفع این مشکل، ارائه شده است (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۹) و نعمانی در این کتاب، به تبیین امر امامت و راز غیبت امام دوازدهم (ع) پرداخته است.

طبق برخی قرائن، کتاب الغیبة ظاهراً قبل از سال ۳۴۲ ق توسط نعمانی تألیف شده است و قرائن مقابلی نیز برای تعیین تاریخ تألیف این کتاب قابل طرح هستند (استادی، ۱۴۰۱ش: ب، سراسر متن).

اکنون، در برخی از نسخه‌های موجود الغیبة نعمانی و نیز نسخه چاپی این کتاب، ۲۶ باب و ۴۴۵ حدیث وجود دارد (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. فهرست). از کتاب الغیبة نعمانی دو چاپ سنگی و چند چاپ افسست، بر اساس برخی اندک از نسخ خطی این کتاب، منتشر شده است (نعمانی، ۱۳۱۸ق، ص. ۱؛ همان، ۱۳۸۳ق، ص. ۱۶)؛ ولی چاپی تصحیحی بر اساس تمامی نسخ خطی الغیبة، مخصوصاً نسخه‌های متقدم، صورت نگرفته است (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲). بنابراین، لازم است نسخه‌های خطی این اثر معرفی و مورد توجه قرار گیرند تا

جدای از فراهم آمدن زمینه تصحیح جدید از کتاب، برخی از اطلاعات رجالی و کتابشناختی مهم مرتبط نیز، از این فهرست برای پژوهشگران حاصل گردد.

پیشینه موضوع

پیرامون شخص نعمانی و کتاب الغیبه و احادیث آن، جدای از مقدمه نسخه چاپی الغیبه، مقالات و آثار مختلفی نوشته شده است (به عنوان نمونه: طبسی، ۱۳۸۰ش؛ مختاری، ۱۳۸۶ش؛ معرفت، ۱۳۹۷ش؛ شریعتی، ۱۳۹۷ش؛ همگی سراسر متن) که در این‌ها، پژوهشگران پیرامون تفاوت گزارش غیبت و احادیث آن و بازشناسی مصادر احادیث کتاب الغیبه، بررسی یا تحلیل تطبیقی داشته‌اند.

جدای از آثار غیرمرتبط با نسخ خطی، در اولین چاپ سنگی کتاب الغیبه، محمد قمی (مصحح کتاب) نوشته است: «... در کمال دقت از روی نسخ عدیده قدیمه در دارالایمان قم نسخ و تصحیح تام شد» (نعمانی، ۱۳۱۸ق، ص. ۱) ولی نسخه‌ها را معرفی نموده است. در چاپ افست استاد غفاری نیز، وی چهار نسخه خطی را به اختصار معرفی نموده است (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲).

همچنین، سید محمدجواد شبیری زنجانی در یکی از مقالات الغیبه خود، ضمن اشاره به مطالب استاد غفاری، از جهاتی به نسخه کهن الغیبه کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته است (شبیری، ۱۳۸۱ش، ص. ۵). جدای از این‌ها، در کتاب فهرستگان نسخ خطی ایران، شانزده نسخه از الغیبه منسوب به نعمانی به صورت اختصاری معرفی شده است (درایتی، ۱۳۹۱ش، ۴۷۷/۲۳) که از تجمیع و خلاصه‌کرد فهرس کتابخانه‌هایی دارای نسخه خطی الغیبه ایجاد شده است. بنابراین، تاکنون پژوهش مستقل و هماهنگی پیرامون نسخه‌های خطی الغیبه و بررسی آن، صورت نگرفته است و نوشته حاضر، اولین مقاله در این زمینه است.

بیان مسئله

قدم اول در استفاده و زلال‌سازی تراث اسلامی، فهرست‌نویسی نسخ خطی است که اعظم این کار با تلاش فهرست‌نگاران صبور، به ثمر نشسته است. این قدم ابتدایی، با تجمیع عناوین فهرس کتابخانه‌های مختلف در یک مجموعه، به صورت «فهرستگان نسخ خطی»، به عنوان قدم دوم، کامل گشته است (درایتی، ۱۳۹۱ش، سراسر متن). اما باید توجه داشت که فهرست‌های کنونی، فقط تحقیقات اولیه‌ای هستند که مشکلات فراوانی دارند. از جمله آن‌ها این که، فهرست‌های موجود، اطلاعات کاملی از نسخ خطی ارائه نداده‌اند و در موارد زیادی، این اطلاعات غیر دقیق و در برخی موارد، نادرست هستند (در ادامه مقاله به برخی از موارد اشتباه

اشاره می‌شود). بنابراین، اکنون که این فهرس خام در دسترس هستند، لازم است تا در قدم بعدی، نسخه‌های خطی یک اثر و کتاب، به صورت «یکپارچه، متمرکز و دقیق»، از نو فهرست‌نویسی گردند تا تفاوت‌های غیرتحریری و به تعبیر دیگر، «مدل‌های نسخ خطی»^۱ یک عنوان کتاب، مشخص شوند. مثلاً، وقتی تمامی نسخه‌های خطی کتاب سلیم، «یک جا، همزمان و هماهنگ»، بررسی جدید گردند، مشخص می‌شود که این نسخه‌ها مدل‌های مختلف هستند و تفاوت‌های فاحشی با هم دارند (استادی، ۱۳۹۹ ش، الف، سراسر متن).

قدم سوم در نسخه‌شناسی و پالایش تراث اسلامی، «تبارشناسی» نسخ خطی یک عنوان کتاب است. با این کار، مشخص خواهد شد که نسخه مادر در یک مدل ساختاری و «نسخ مادر» در مدل‌های متعدد از یک کتاب، چه تعدادی هستند و آیا وفور نسخه‌های خطی یک اثر، «کثرت‌نمای این همان» هستند و یا این که نسخ مادر متعددی از یک کتاب در دسترس هستند که می‌توانند اصالت تواتری اثر را در پیشینه خود نشان دهند. به عنوان مثال، وقتی هر بیست نسخه یک اثر، تبار واحد داشته باشند و به یک نسخه مادر برگردند و نسخ مادر دیگری از این اثر در دسترس نباشد؛ به این معنی است که این کتاب، از لحاظ اصالت نسخه‌ای، به تاریخ ماقبل خود، «خبر واحد» است؛ و فاصله این خبر واحد تا زمان تألیف کتاب، وضعیت «ارسال نسخه‌ای» آن اثر را برای ما تبیین می‌نماید.

تبارشناسی نسخ خطی، ثمرات فراوانی دارد. به عنوان نمونه، سیر تغییرات و دستبردها و تحریفات نسخ خطی مشخص می‌شوند که با توجه به آن، می‌توان تحلیل‌های تاریخی - مذهبی مشخصی را تبیین نمود. یا مثلاً، به وسیله تبارشناسی نسخ خطی یک اثر، می‌توان تحولات هویتی مؤلف، نام و انتساب اثر را کشف و حل و فصل نمود.

با توجه به آنچه گذشت، به عنوان یکی از آثار مهمی که لازم است نسخ خطی آن فهرست تجمیعی شوند، کتاب الغیبة منسوب به نعمانی است. بنابراین، باید بررسی شود که: ۱- تعداد نسخ خطی الغیبة چگونه هستند؟ ۲- آیا نسخ خطی الغیبة، تفاوت‌های مهمی با هم دارند که بتوان آن‌ها را تفکیک و تحلیل خاصی نمود؟ ۳- چه اطلاعات آماری پیرامون نسخ خطی الغیبة قابل ارائه است؟ بنابراین، اکنون تنها به قدم دوم، به روش توصیفی - تحلیلی و کمک گرفتن از راهبرد استقرایی، گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی کتاب الغیبة را

۱. اگر از یک کتاب، چندین گروه نسخه خطی با اختلافات ساختاری و متنی فاحش وجود داشته باشد که فراتر از تفاوت‌های جزئی تحریری باشند، از آن به عنوان «مدل - ساختار» می‌توان یاد کرد. به عبارت دیگر، هر مدل از یک عنوان کتاب، ساختاری مشابه هم دارند که هر مدل، خود دارای نسخه‌های خطی متعدد با تحریرهای مختلف هستند.

شناسایی و مورد نظر و بررسی قرار داده و ضمن تبارشناسی نسخه‌ها، به تجزیه و تحلیل برخی داده‌های آن‌ها می‌پردازیم.

۱. ملاحظاتی پیرامون تعداد نسخه‌های در دسترس الغیبة

الف - در فهرستگان نسخ خطی ایران، شانزده نسخه از الغیبة منسوب به نعمانی به اختصار معرفی شده است (درایتی، ۱۳۹۱ش، ۴۷۷/۲۳) که برخی عناوین معرفی شده در آن، توضیحات تکمیلی نیاز دارند:

یک - نسخه کتابخانه آستان قدس به شماره ۳۱۴۷۳ با تاریخ ۱۲۱۹ق معرفی شده در فنخا به نقل از فهرست اهدایی رهبری (فهرست اهدائی رهبر، ۵۲۷/۲)، در واقع نسخه کتاب شرایع الاسلام است و ربطی به الغیبة نعمانی ندارد. شماره نادرست ۳۱۴۷۳، در واقع شماره ۳۱۷۴۳ است که در شماره ۵ فنخا معرفی شده است؛ البته برخی از توضیحات نسخه شرایع با نسخه الغیبة شماره ۳۱۷۴۳ در این فهرست مخلوط شده است.

دو - با پیگیری‌های که از کتابخانه ادبیات دانشگاه فردوسی نمودم، نسخه به شماره ۳۳۱/۱ الغیبة در این کتابخانه وجود خارجی ندارد و ظاهراً فهرست فنخا به نقل از فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد صفحه ۱۹۷، نادرست است و چنین نسخه‌ای دستیاب نیست.

ب - جدای از عناوین معرفی شده الغیبة در فهرستگان نسخ خطی و جستجوی در فهرس نسخ خطی کتابخانه‌ها، لازم بود اطلاعات سایت‌های نسخ خطی اینترنتی و نیز اطلاعات موجود در برخی از نسخ خطی بررسی شوند. با بررسی همه این موارد، ۲۳ نسخه خطی از الغیبة شناسایی و قابل معرفی شد که البته پیش از معرفی این نکته لازم به توجه است که برخی از عناوین معرفی شده در سایت‌ها و فهرس، تکراری هستند؛ همانند:

یک - ظاهراً و طبق قرائن و یادداشتهای نسخه الغیبة کاشف الغطاء به شماره ۱۷۶۷۷، این نسخه همان نسخه الغیبة به شماره ۷۷۴ کتابخانه حسینیه شوشتری‌هاست (برای اطلاع از آن نسخه، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۱).

دو - نسخه عکسی مرکز میکروفیلم نور به شماره ۱۱۵/۳ (فهرست میکروفیلم نور، ۱۷۱/۱۱) که تکرار نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۳۲۹۶۷ به تاریخ ۱۳۰۸ق است (فهرست اهدائی رهبر، ۵۲۶/۲).

۲. مدل‌های ساختاری نسخه‌های الغیبة

پس از بررسی متن نسخه‌های الغیبة، ملاحظه شد که متن نسخه‌های این کتاب، تفاوت‌های زیادی باهم دارند که این تفاوت‌ها فقط اختلاف تحریر نیستند؛ بلکه از نظر حجم و مقدار احادیث باهم متمایز هستند. اکنون با توجه به تعداد ابواب و نیز وجود یا عدم وجود برخی از احادیث در متن نسخه‌های کتاب الغیبة، می‌توان چهار گروه و مدل - ساختار برای نسخه‌های خطی این کتاب در نظر گرفت که عبارتند از:

۱-۲ گروه الف، مدل ساختار ۲۱ بابی:

این مدل، باب ششم از چاپ استاد غفاری را به علاوه برخی احادیث و نیز چهار باب از اواخر کتاب ندارد؛ این گروه، همگی از روی نسخه کهن رضوی به تاریخ ۵۷۷ قمری نگارش یافته‌اند.

این نسخه‌ها جدای از نبود باب ششم که محسوس است، چهار باب زیر را به نسبت مدل ساختار ب (چاپ غفاری)، افتادگی نامحسوس دارند: «ما جاء فی ذکر أحوال الشیعة عند خروج القائم (ع) و قبله و بعده» و «ما روی أن القائم (ع) یستأنف دعاء جدیداً و أن الإسلام بدأ غریباً و سيعود غریباً كما بدأ» و «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم (ع) و ما جاءت به الروایة حین یفضی إليه أمر الإمامة» و «باب فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله (ع) و الدلالة علی أخیه موسی بن جعفر (ع)» (باب ۲۱؛ از عبارت «... یحیی العطار عن مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبی المرجی بن محمد الغمر التغلبی ...» از چاپ غفاری؛ نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۳۱۶ - ۳۲۸).

۲-۲ گروه ب، مدل ساختار ۲۶ بابی:

این نسخه‌ها، همانند چاپ الغیبة استاد غفاری و شامل ۲۶ باب هستند و اضافات و تفاوت‌هایی نیز در احادیث، جدای از متن ابواب ناقص، با نسخه‌های گروه الف دارند.

۳-۲ گروه ج، مدل ساختار ۲۱+۵ بابی:

این مدل ساختار فقط یک نمونه نسخه دارد و آن نسخه الغیبة کتابخانه آیت الله گلپایگانی به شماره ۷۸۴/۲ با تاریخ ۱۳۳۰ قمری است. متن اصلی نسخه، از نوع ۲۱ بابی، همانند نسخه کهن (۵۷۷ ق) است که نسخه توسط مصحح (مصطفی خوانساری) دستکاری شده و جدای از حواشی متن نسخه، برگ‌هایی با خط نونویس به لابه‌لای نسخه اضافه گشته و کتاب به مدل ۲۶ بابی تبدیل شده است.

۲-۴ گروه د، مدل ساختار نامشخص:

این مدل، تنها یک نسخه دارد و در کتابخانه آیت الله گلپایگانی به شماره ۲۳۷/۹ از قرن ۱۳ موجود است که شامل نوع منحصر به فردی از الغیبه است. دو فرضیه برای این نسخه قابل طرح است: ۱- این نسخه مدل ساختار خاص و جدیدی از کتاب الغیبه است چرا که متن ابتدای آن و نیز متن برخی از احادیث آن، نه با مدل نسخه کهن تطبیق کامل دارد و نه با نسخه مدل ب که چاپ غفاری از روی آن انجام شده است، مطابق است. ۲- این نسخه، اساساً کتاب الغیبه نیست؛ بلکه شرحی بر برخی احادیث و بخش‌هایی از کتاب الغیبه منسوب به نعمانی است که اشتبهاً به عنوان الغیبه فهرست شده است.

متن نسخه، ابتداء با حمد شروع شده؛ و پس از آن، حدیث «مَنْ دَخَلَ فِي هَذَا الدِّينِ بِالرِّجَالِ أُخْرِجَهُ مِنْهُ الرِّجَالُ كَمَا أُدْخِلُوهُ فِيهِ وَ مَنْ دَخَلَ فِيهِ بِالْكِتَابِ وَ السُّنَّةِ زَالَتْ الْجِبَالُ فِيهِ قَبْلَ أَنْ تَزُولَ الرِّجَالُ» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲۲) با عنوان «اقول» کمی شرح شده است. سپس حدیث «اعْرِفُوا مَنَازِلَ شَيْعَتِنَا عِنْدَنَا عَلَى قَدْرِ رِوَايَتِهِمْ عَنَّا وَ فَهَمِهِمْ مِنَّا» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲۲) با عنوان «البیان» شرح شده است. پس از شرح این دو حدیث (و نیز حواشی متن از کتب دیگر در توضیح معنای شیعه) متن الغیبه، پس از ذکر عنوان «قال مصنف الكتاب» از عبارت «و اکثر من دخل فی هذه المذاهب إنما دخله...» تا «... من المختوم الكائن قبل قیام القائم» از قسمت مقدمه کتاب الغیبه در نسخه وجود دارد و مابقی متن کتاب، افتادگی پیدا کرده است.

جدول ۱. مدل‌های نسخ کتاب الغیبه نعمانی

گروه	مدل نسخه	وضعیت سند	تعداد نسخه‌ها	قدیمی‌ترین نسخه
الف	۲۱ بابی	ندارد	۸	کتابخانه قدس رضوی به شماره ۱۷۵۴
ب	۲۶ بابی	دارد (قنانی)	۱۲	کتابخانه ملک به شماره ۳۶۱۷
ج	۵+۲۱	نونویس دارد	۱	کتابخانه گلپایگانی به شماره ۷۸۴/۲
د	نامشخص	ندارد	۱	کتابخانه گلپایگانی به شماره ۲۳۷/۹

۳. برخی از اطلاعات آماری نسخه‌ها

اطلاعات گوناگون و متنوعی می‌توان از فهرست نسخ خطی الغیبة استخراج نمود، همانند: اسناد نسخه، تعداد باب‌ها، افتادگی و ترمیم، وضعیت حاشیه‌نویسی و انهاء و ... که برخی از آن‌ها این چنین اند:

۱-۳ پراکندگی نسخه‌ها در شهرها و کتابخانه‌ها

هفت نسخه در مشهدالرضا (ع) وجود دارد که همگی در کتابخانه آستان قدس رضوی قرار دارند. شش نسخه در قم، در کتابخانه‌های آیت الله مرعشی و آیت الله گلپایگانی وجود دارند. شش نسخه نیز در تهران، در کتابخانه‌های ملک، مجلس شورا و کتابخانه ملی قرار دارند. یک نسخه نیز، در کتابخانه شیخیه کرمان وجود داشته که اکنون مکان آن نامشخص است. جدای از کتابخانه‌های ایران، سه نسخه نیز در عراق، شهر نجف، وجود دارند که در کتابخانه‌های آیت الله حکیم، آیت الله کاشف الغطاء و کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) قرار دارند. بنابراین، از ۲۳ نسخه الغیبة، بیست نسخه در ایران و سه نسخه در عراق هستند. اکنون این نکته قابل توجه خواهد شد، چرا با این که خاستگاه نگارش و نسخه‌برداری کتاب الغیبة در منطقه شام و به خصوص شهر حلب سوریه بوده است، ولی با این حال، نسخه‌ای از الغیبة منسوب به نعمانی در فهرس سوریه و لبنان وجود ندارد؟

۲-۳ قدیمی‌ترین و جدیدترین نسخه‌ها

کهن‌ترین نسخه خطی الغیبة در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۷۵۴ با تاریخ کتابت ۵۷۷ قمری وجود دارد. نسخه‌های متأخر نیز، مربوط به قرن ۱۴ و در کتابخانه‌های آیت الله گلپایگانی (شماره ۷۸۴/۲) و آستان قدس رضوی (شماره‌های ۳۱۷۴۳ و ۲۶۷۲۹) قرار دارند.

قابل توجه است که جز یک نسخه، همگی نسخه‌های الغیبة مربوط به قرن دهم به بعد هستند. اکنون این پرسش قابل طرح است که با توجه به اهمیت موضوع مهدویت و کتاب الغیبة نزد ما شیعیان، چرا کتاب الغیبة منسوب به نعمانی (به نسبت کتاب‌های هم‌عرض خود همانند کمال‌الدین صدوق) مورد توجه و نسخه‌برداری قرار نگرفته است؟

۳-۳ وضعیت افتادگی و نقص نسخه

جدای از نسخه مکتبه الامام امیرالمؤمنین العامه نجف اشرف که دستیاب نشد، وضعیت نسخه‌های دیگر الغیبة از نظر افتادگی و نقص، این چنین است:

تمامی نسخه‌های مدل الف، چند باب آخر را ناقصی نامحسوس دارند (که توضیحات آن گذشت) جدای از آن، از همین ۹ نسخه این گروه، سه نسخه آن‌ها، ناقصی آشکار دیگر افزون بر ناقصی نامحسوس دارند که این

نسخه‌ها عبارتند از: ۱- مکتبه آیت الله الحکیم العامة، نسخه شماره: ۲۱۱۳. ۲- کتابخانه ملک، نسخه شماره:

۲۶۷۱. ۳- کتابخانه درویش شیخیه کرمان، نسخه شماره: ۲۳۳/۱.

از مدل گروه ب (ابن قنانی) نیز، سه نسخه ناقصی دارند که عبارتند از: ۱ و ۲- کتابخانه آیت الله مرعشی،

دو نسخه شماره: ۱۰۲۰۴/۳ و نیز شماره: ۱۳۸۹۱/۳. ۳- کتابخانه ملی، نسخه شماره: ۴۳۵۰.

همچنین، دو نسخه که به علت ناقصی زیاد، گروهشان مشخص نیست، عبارتند از: ۱- کتابخانه آستان

قدس رضوی نسخه شماره: ۱۷۵۴ (مشترک با نسخه کهن؛ بخش ترمیم شده). ۲- کتابخانه آیت الله گلپایگانی

نسخه شماره: ۲۳۷/۹ - ۲/۵۷.

نتیجه این که، از بیست و دو نسخه دستیاب الغیبه در مدل‌های مختلف آن، چهارده نسخه ناقص و تنها ۸

نسخه بدون افتادگی و نقص هستند که قدیمی‌ترین نسخه کامل الغیبه، نسخه کتابخانه ملک به شماره: ۳۶۱۷

با تاریخ کتابت ۱۰۷۷ است که البته اضافاتی نسبت به مدل دیگر الغیبه همانند نسخه کهن دارد و توضیح آن

پیش‌تر گذشت.

۳-۴ وضعیت اسناد متن نسخه

جدای از یک نسخه که به علت ناقصی زیاد، وضعیت مدل ساختار و سندش مشخص نیست، از ۲۱ نسخه

بررسی شده، ۹ نسخه از نوع بی‌سند و گروه الف هستند؛ ۱۲ نسخه نیز از نوع سند ابن قنانی و گروه ب هستند

که البته برخی از آن‌ها، افتادگی در آغاز نسخه دارند و سندشان موجود نیست.

همچنین، قابل توجه است که برخی نسخه‌ها به صورت نونویس در حاشیه خود سند ابی‌الحسین شجاعی

را دارند که این سند، اصیل نیست و به واسطه نگارش یافتن در حاشیه نسخه کتابخانه دانشگاه تهران به تاریخ

۱۲۸۹ق، در نسخه‌های پس از آن راه یافته و تکثیر شده است.

جدول ۲. وضعیت اسناد ابتدایی نسخه‌های خطی الغیبة

تاریخ	کتابخانه	شماره دسترسی	وضعیت سند اصلی	سند شجاعی	ملاحظات	
۱	۵۷۷	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۱)	۱۷۵۴	بدون سند	-	گروه الف، ۲۱ بابتی
۲	قرن ۱۰	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۲)	۱۷۵۴	آغاز افتادگی دارد	-	متن بسیار ناقص است و نوع نامشخص
۳	قرن ۱۰	مکتبه آیه الله الحکیم العامة	۲۱۱۳	آغاز افتادگی دارد (از نوع بی سند)	-	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ هماهنگ با نسخه کهن
۴	قرن ۱۰	کتابخانه ملک (نسخه ۱)	۲۶۷۱	آغاز افتادگی دارد (از نوع بی سند)	-	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ هماهنگ با نسخه کهن
۵	۱۰۷۷	کتابخانه ملک (نسخه ۲)	۳۶۱۷	ابن القنابی از البجلی	-	[البجلی] گروه ب (۲۶ بابتی = ۱+۲۵)
۶	۱۰۸۶	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۳)	۲۵۰۳۳	بدون سند	-	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ از روی نسخه کهن نگارش شده
۷	۱۱۰۹	کتابخانه دراویش شیخیه کرمان	۲۳۳/۱	آغاز افتادگی دارد (از نوع بی سند)	-	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ هماهنگ با نسخه کهن
۸	۱۲۶۱	کتابخانه آیت الله مرعشی (نسخه ۱)	۱۰۲۰۴/۳	ابن القنابی از البجلی	-	[القنابی] ظاهراً گروه ب، ۲۶ بابتی
۹	۱۲۷۹	کتابخانه آیت الله مرعشی (نسخه ۲)	۱۷۰۶۵	ابن القنابی از البجلی	-	[القنابی] ظاهراً گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۰	۱۲۸۸	کتابخانه مجلس شورا (نسخه ۱)	۷۰۵۲	ابن القنابی از البجلی	-	[القنابی از البجلی] گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۱	۱۲۸۹	کتابخانه دانشگاه تهران	۵۷۸/۱	ابن القنابی از البجلی	شجاعی نویسنده	ظاهراً گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۲	۱۲۹۰	کتابخانه آیت الله مرعشی (نسخه ۳)	۱۳۸۹۱	ابن القنابی از البجلی	شجاعی نویسنده	[القنابی] ظاهراً گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۳	۱۲۹۶	کتابخانه مجلس شورا (نسخه ۲)	۱۰۰۲۷/۳	بدون سند	-	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ هماهنگ با نسخه کهن
۱۴	قرن ۱۳	کتابخانه ملی	۴۳۵۰	آغاز افتادگی دارد (از نوع ابن قنانی)	-	گروه ب (۲۶ بابتی = ۱+۲۵)
۱۵	قرن ۱۳	کتابخانه آیت الله گلپایگانی (نسخه ۱)	۲۳۷/۹	بدون سند	-	گروه ۵ (تعداد باب نامشخص)
۱۶	۱۳۰۱	کتابخانه آیت الله مرعشی (نسخه ۴)	۱۱۰۱۴	بدون سند	شجاعی نویسنده	گروه الف، ۲۱ بابتی؛ هماهنگ با نسخه کهن
۱۷	۱۳۰۵	مکتبه آیه الله کاشف الغطاء	۱۷۶۷۷	ابن القنابی از البجلی	شجاعی نویسنده	گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۸	۱۳۰۸	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۴)	۳۲۹۶۷	ابن القنابی از البجلی	شجاعی نویسنده	[القنابی] گروه ب، ۲۶ بابتی
۱۹	۱۳۱۰	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۵)	۵۱۷۹۳	ابن القنابی از البجلی	شجاعی نویسنده	[القنابی] ظاهراً گروه ب، ۲۶ بابتی
۲۰	۱۳۳۰	کتابخانه آیت الله گلپایگانی (نسخه ۲)	۷۸۴/۲	بدون سند (سند نویسنده شده)	شجاعی نویسنده	قنابی از بجلی نویسنده شده؛ گروه ج، یعنی ۲۱ بابتی که تبدیل شده به ۲۶ بابتی
۲۱	قرن ۱۴	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۶)	۳۱۷۴۳	ابن القنابی از النجلی	-	[ابن القنابی از البجلی] گروه ب، ۲۶ بابتی
۲۲	قرن ۱۴	کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۷)	۲۶۷۲۹	ابن القنابی از النجلی	شجاعی نویسنده	[ابن القنابی از البجلی] گروه ب، ۲۶ بابتی
۲۳		مکتبه الامام امیرالمؤمنین العامة	۱۰۳	-	-	-

۴. تبارشناسی و فهرست نسخه‌های خطی ویژه

بنا بر توضیحاتی که پیش‌تر گذشت، نسخه‌های موجود شناسائی شده الغیبة محمد بن ابراهیم نعمانی (مح ۳۶۰ق) بیست و سه نسخه خطی هستند و جدای از نسخه ناقص مکتبه الامام امیرالمؤمنین (ع) در نجف اشرف (با شماره ۱۰۳) که امکان دسترسی به آن نبود (معجم المخطوطات النجفیة، ص. ۶۷۰) مابقی نسخه‌های خطی الغیبة یا به صورت حضوری و رؤیت نسخه و یا با تهیه عکس نسخه‌ها و ملاحظه تصویر صفحات بررسی شدند و البته، تمامی نسخه‌ها از نو فهرست‌نویسی گشتند.

علت بازنگری و فهرست‌نویسی مجدد و دوباره نسخه‌ها، وجود برخی اشکالات، نواقص و اشتباهات در فهرس قبلی و از همه مهم‌تر، عدم توجه فهرست‌نگاران به تفاوت مدل ساختارهای نسخه‌های خطی در فهرست‌نویسی‌هاست.

فهرست چهار مدل - ساختار اصلی نسخه‌های خطی الغیبة که یا مادر دیگر نسخه‌ها هستند و یا اگر تک نسخه هستند، تفاوت‌های شاخص با دیگر نسخه‌های خطی الغیبة دارند، به ترتیب تاریخ کتابت نسخه، عبارتند از:

۱-۴ مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۱۷۵۴ (شماره قدیمی ۲۲۸۸ و نیز شماره ۱۸۷ کتب اخبار).

تاریخ کتابت نسخه: ۵۷۷ ق.

محل کتابت: نامشخص (احتمالاً منطقه شام).

آغاز نسخه: صفحه‌ای پر از یادداشت و نوشته است. خط اول بالای صفحه، مصرع‌هایی از شعری منسوب به عمر و عاص یا ابن‌الفارض به صورت ناقص آمده است. کمی پایین‌تر، با خط درشت نوشته شده است: «کتاب الغیبة تصنیف ابی‌عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله صنفه فی ذی الحجه من سنه اثنین و اربعین و ثلثمائة».

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْهَادِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

المستحق الشكر من عباده بإخراجه إياهم من العدم إلى الوجود و تصويره...

سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: ... المنتجبین الأخیار الطاهیرین و أن یثبتنا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ
 [او یزیدنا هدی و علما و بصیره و فهما] و لا یزیغ قلوبنا بعد إذ هدانا و أن یهب لنا من لدنه رحمۀ إنه کریم
 وهاب.

انجامه نسخه: تم الكتاب و الحمد لله و صلواته علی سیدنا محمد النبی و آله الطاهیرین و سلم تسلیما ...
 (ادامه انجامه در زیر ترمیم قدیمی نسخه، پنهان شده است.)

مدل ساختار نسخه: گروه الف (۲۱ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خطاط از نظر هنری متوسط است). کاغذ: حنائی. جلد: تیماج.
 قطع: وزیری، ۳۸۳ صفحه. تعداد سطر: ۱۵ (صفحات در قسمت نونویس اضافه شده بر نسخه، ۲۱ سطر
 هستند).

ویژگی‌های نسخه: - نسخه کهن الغیبه، بسیار کم غلط است؛ اما در موارد اندکی حاشیه‌نویسی دارد.
 برخی از این حاشیه‌نویسی‌ها توسط خود خطاط اصلی صورت گرفته است. همچنین، حاشیه‌های کمی نیز
 توسط همان قلمی که بعضی از حروف و سطرها را در برخی صفحات پررنگ و خوانا نموده است (ظاهراً آنها
 ابوعلی بغدادی است). در برخی از صفحات، حاشیه‌های تصحیحی یا جبران افتادگی‌ها را نموده است. اندکی از
 حواشی نیز متفرقه هستند.

- کراسه‌های نسخه، شماره‌گذاری حروفی دارند. کراسه ثامن نسخه کهن (یعنی از صفحه ۱۴۶ تا ۱۵۷
 فایل عکس نسخه) افتادگی دارد و به صورت نونویس با خط و کاغذ مجزا در ۶ برگ (دوازده صفحه) به نسخه
 افزوده شده است.

- جدای از افتادگی‌های نسخه که توسط برخی اشخاص، نونویس و ترمیم شده است؛ برخی افتادگی‌های
 دیگری نیز در کراسه‌های نسخه خطی یعنی کراسه بیستم، وجود دارد که از دید، شخص ترمیم‌کننده دور
 مانده است. این افتادگی از برگ ۱۸۴ نسخه کهن، متن صفحه (۳۷۷ عکس نسخه) به سند ناقص زیر خاتمه
 یافته «حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» (به شماره صفحه چاپ
 غفاری، صفحه ۳۱۶ است)؛ و آغاز برگ ۱۸۵ نسخه کهن متن صفحه (۳۷۸ عکس نسخه) دوباره متن ناقص،
 این‌گونه ادامه یافته است: «أَنَّ نَسْخَةَ مَنْ أَبِي الْمَرْجِي بْنِ مُحَمَّدِ الْغَمَرِ التَّغْلَبِيِّ وَ ذَكَرَ أَنَّهُ حَدَّثَهُ بِهَ الْمَعْرُوفِ»
 (به شماره صفحه چاپ غفاری، صفحه ۳۲۸ است).

این افتادگی، طبق فهرست مؤلف در مقدمه مؤلف، شامل این سه باب می‌گردد: باب ما جاء فی ذکر
 أحوال الشیعة عند خروج القائم (ع) و قبله و بعده؛ باب ما روی أن القائم (ع) یستأنف دعاء جدیدا و أن الإسلام
 بدأ غریبا و سيعود غریبا كما بدأ؛ باب فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله (ع) و الدلاله علی أخیه موسی بن

جعفر (ع). اما با توجه به برخی نسخه‌های خطی متأخر و نیز چاپ غفاری، این باب نیز در میان افتادگی‌هاست: باب ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم (ع) و ما جاءت به الروایة حین یفضی إلیه أمر الإمامه. - جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- با توجه به وضعیت نسخه و تفاوت‌های بخش‌های ترمیمی، به نظر می‌رسد که دو یا سه ترمیم بر روی نسخه انجام شده است؛ البته حداقل دو ترمیم آن، قدیمی هستند. این ترمیم‌ها شامل: ترمیم فیزیکی کاغذ صفحات، ترمیم خطوط محو شده، ترمیم افتادگی و نونویس‌ها می‌شوند.

- دو انهاء در نسخه مشاهده شد؛ ۱- انهاء عتیقه بدون تاریخ: «أنهاه قرأه و تصفحاً الفقیر إلی رحمہ الله تعالی الفضل الحسین بن علی بن یحیی بن محمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن الحسن ابن علی بن الحسین بن علی الحسن بن علی عمر...» (ادامه نوشته ناخواناست و بخش کمی نیز زیر ترمیم پنهان شده است). ۲- با تاریخ هفتصد و بیست: «أنهاه قرأه و تصفحاً و استفاد منه الفقیر الحافظ ابوعلی الحسن بن ابی الحسن علی بن الحسن بن محمد بن عبدالله البغدادی شهرین ثالث عشر ذی القعدة سنة عشرین و سبعمائئة حامداً و مصلیاً احسن الله تعالی عاقبته».

- در صفحه عنوان نسخه، بالا سمت چپ، یادداشت وقفی با این عبارت وجود دارد: «الواقف اضعف عبدالله العنی ابن شیخ محمد مؤمن، اسدالله المشتھر بابن خاتون المشهدی عاملی» (به همراه مهر بیضوی واقف)؛ کلمه «شیخ محمد مؤمن» و نیز کلمه «عاملی»، زیر ترمیم نسخه پنهان شده‌اند. همچنین، در صفحه اول عنوان نسخه و نیز صفحه آخر نسخه، مهر بزرگی ثبت شده با این عبارت: «این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر وقف آستانه حضرت علی ابن موسی رضا نمود، اضعف عبدالله العنی ابن شیخ محمد مؤمن اسد اله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره مند گردند. هر که بفروشد بلعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

- در صفحه عنوان، پر است از یادداشت‌های عمال آستان قدس و دستنویس‌هایی از دارندگان و ملاحظه‌کنندگان نسخه؛ همچنین، در برخی صفحات نسخه، یادداشت‌هایی تنها یا به همراه مهر وجود دارد.

۲-۴ تهران؛ کتابخانه ملک (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۳۶۱۷.

کاتب نسخه: محمد مؤمن گلپایگانی.

تاریخ کتابت نسخه: پنجشنبه ۲۱ رمضان ۱۰۷۷.

آغاز نسخه: هذا کتاب الغیبة لأبی عبدالله محمد النعمانی رحمة الله.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علي بن يعقوب بن أبي قره القناني رحمه الله قال حدثنا أبو الحسين محمد بن علي البجلي [البجلي]...

سند ابتدایی: دارد (ابن القناني از البجلي [البجلي]).

انجام متن نسخه: و أن يهب لنا من لدنه رحمة إنه كريم وهاب و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله اجمعين الطيبين الطاهرين و سلم تسليما كثيرا.

انجامه نسخه: ثم في يوم الخميس احدى و عشرين شهر رمضان المبارك سنة سبع و سبعين بعد لالف من الهجرة على يد الفقير الحقير محمد مؤمن الجربادقاني عفى الله عنه (مهر بیضوی کوچک).

مدل ساختار نسخه: گروه ب (۲۶ بابی = ۱+۲۵).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و منظم)؛ تعداد صفحات: ۲۲۵ ص (۱۱۳ برگ)؛ ۱۶

سطر؛ قطع: وزیری (۱۷،۷ در ۲۵،۶ س.م)؛ کاغذ: ترمه نخودی؛ جلد: میشن سرخ ضربی.

ویژگی‌های نسخه: - در حاشیه و نیز داخل سطر متن، اندکی تصحیحات و حاشیه دارد.

- مطابق چاپ غفاری؛ برخی احادیث نسبت به نسخه کهن اضافه دارد، همانند حدیث ماقبل باب ما روی

فی ملک القائم (ع).

- در برگ آخر، مهر اچ دلیو و نیز مهر بیضوی کتابخانه ملک دیده می‌شود.

۳-۴- قم؛ کتابخانه آیت الله گلپایگانی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۲۳۷/۹ - ۲/۵۷.

تاریخ کتابت نسخه: قرن ۱۳.

آغاز متن نسخه: الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على خير خلقه محمد صلى الله عليه و آله و

على عترته الطيبين الطاهرين و لعنة الله على اعدائهم اجمعين. روی ...

سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: الناس ثم ما جاء في ذكر العضب و هم أصحاب القائم (ع) و عدتهم ثم ما جاء في

ذكر السفيناني و أن أمره من المحتوم الكائن قبل قيام القائم (افتادگی دارد).

انجامه نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

مدل نسخه: گروه د (تعداد باب نامشخص).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ و نستعلیق؛ تعداد صفحات: ۱۰ ص (پنج برگ؛ ۹۶ پ - ۱۰۰)؛

تعداد سطر: ۱۸ سطر؛ قطع: وزیری، ۱۸ در ۲۴ س.م.

ویژگی‌های نسخه: - نسخه مجموعه است که میان آن تنها ۵ برگ ناقص، شامل نوع خاصی از الغیبه قرار گرفته است. به این معنی که، دو فرضیه برای این نسخه قابل طرح است: ۱- این نسخه مدل خاصی از کتاب الغیبه است؛ چرا که متن ابتدای آن و نیز متن برخی از احادیث آن، نه با مدل نسخه کهن تطبیق کامل دارد و نه با نسخه مدل ب که چاپ غفاری از روی آن انجام شده است؛ مطابق است. ۲- این نسخه، اساساً کتاب الغیبه نیست؛ بلکه شرحی بر برخی احادیث و بخش‌هایی از کتاب الغیبه منسوب به نعمانی است.

- متن نسخه، ابتداءً با حمد شروع شده؛ و پس از آن، حدیث «مَنْ دَخَلَ فِي هَذَا الدِّينِ بِالرِّجَالِ أُخْرِجَهُ مِنْهُ الرِّجَالُ كَمَا أُدْخِلُوهُ فِيهِ وَ مَنْ دَخَلَ فِيهِ بِالْكِتَابِ وَ السَّنَةِ زَالَتْ الْجِبَالُ فِيهِ قَبْلَ أَنْ تَزُولَ الرِّجَالُ» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲۲) با عنوان «اقول» کمی شرح شده است. سپس حدیث «اعرفوا منازل شيعتنا عندنا على قدر روايتهم عنا و فهمهم منا» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص. ۲۲) با عنوان «البيان» شرح شده است. پس از شرح این دو حدیث (و نیز حواشی متن از کتب دیگر در توضیح معنای شیعه) متن الغیبه، پس از ذکر عنوان «قال مصنف الكتاب» از عبارت «و اكثر من دخل في هذه المذاهب إنما دخله...» تا «... من المختوم الكائن قبل قيام القائم» از قسمت مقدمه کتاب الغیبه، در نسخه وجود دارد و مابقی متن کتاب، افتادگی پیدا کرده است.

- حواشی توضیحی از منابع گوناگون با همان خط متن، در نسخه وجود دارد.

- اندکی تصحیح متن نیز در حاشیه وجود دارد.

- احادیث با خط نسخ و برخی مطالب و توضیحات با خط نستعلیق نگارش یافته است.

۴-۴- قم؛ کتابخانه آیت الله گلپایگانی (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۷۸۴/۲ - ۵/۷۴.

کاتب نسخه: ابوالقاسم بن اسماعیل الخوانساری (به علاوه مصطفی خوانساری صفائی).

تاریخ کتابت نسخه: ۱۳۳۰ق؛ الاربعاء من السابع والعشرين من شهر جمادى الاولى من سنة الثلاثين وثلثاء بعد الالف. (صفحات نونویس: ۱۳۵۹ق).

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الهدى لمن يشاء الى صراط مستقيم المستحق الشكر من عباده يا خراجهم إياهم من العدم إلى الوجود و تصويره ...

سند ابتدایی: ندارد (سند ابن القنابی از البجلي و نیز سند ابی الحسن الشجاعی، در حاشیه به صورت

نونویس درج شده است).

انجام متن نسخه: و یزیدنا هدی و علما و بصیره و فهما و لا یزیغ قلوبنا بعد إذ هدیتنا (هدانا) و أن یهب (لنا) من لدنه رحمة إنه کریم و هاب و الحمد لله رب العالمین.

انجامه نسخه: قد تم هذا الكتاب المستطاب بيد اقل خلق الله و الطلبة ابوالقاسم بن اسمعيل الخوانساری فی يوم الاربعاء من السابع و العشرين من شهر جمادى الاولى من سنة الثلاثین و ثلاثمائه بعد الالف و ... اللهم افتح لنا ابواب برکاتک بحق اشرف بریاتک ۱۳۳۰.

مدل نسخه: گروه ج، ۲۱ بابی که تبدیل به ۲۶ بابی شده است.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خط ریز)؛ تعداد صفحات (با احتساب صفحات نونویس و سفید): ۱۲۶ص. (۶۳ برگ)؛ تعداد سطر: متن اصلی ۲۰ سطر، متن نونویس ۱۹ سطر؛ عنوان کتاب، عناوین ابواب و برخی علائم، با خط قرمز شنگرف است.

ویژگی‌های نسخه: - این نسخه الغیبة، در متن اصلی نسخه، از نوع ۲۱ بابی، همانند نسخه کهن (۵۷۷ق) است که توسط مصحح (مصطفی خوانساری) دستکاری شده و جدای از حواشی متن نسخه، برگ‌هایی با خط نونویس به نسخه اضافه گشته و کتاب به مدل ۲۶ بابی تبدیل شده است.

مدل گروه الف (۲۱ بابی)، جدای از برخی تفاوت‌های احادیث و نبود برخی روایات و نبود باب ششم، چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء فی ذکر أحوال الشیعة عند خروج القائم (ع) و قبله و بعده» و «ما روی أن القائم (ع) یتأنف دعاء جدیدا و أن الإسلام بدأ غریبا و سيعود غریبا كما بدأ» و «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم (ع) و ما جاءت به الروایة حین یفضی إليه أمر الإمامة» و «باب فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله (ع) و الدلالة علی أخیه موسی بن جعفر (ع)» (باب ۲۱؛ از عبارت «... یحیی العطار عن مُحَمَّد بن حسن» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبی المرجی بن محمد العمر التغلبی ...» از چاپ غفاری؛ نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶ - ۳۲۸).

تفاوت‌های نسخه ۲۱ بابی کهن با ۲۶ بابی (چاپ غفاری) توسط مصطفی خوانساری، در حاشیه و برگ‌های جدید نسخه، با خط کمی درشت‌تر و نونویس به نسخه افزوده شده است. همچنین، پشت برخی صفحات نونویس، سفید هستند.

- اصل نسخه، همانند نسخه کهن، سند ابتدایی ندارد؛ مصحح در حاشیه ابتدای متن، با عنوان «سند الكتاب»، دو سند فنانی و شجاعی را با این متن نونویس نموده است: «حدثنا الشیخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن أبی قره القنابی رحمه الله قال حدثنا أبو الحسن محمد بن علی البجلي الكاتب و اللفظ من أصله و کتبت هذه النسخة و هو ینظر فی أصله قال حدثنا أبو عبد الله محمد بن إبراهیم النعمانی بحلب الحمد لله رب

العالمین الخ»؛ و نیز: «و عن نسخة اخرى حدّثني محمد بن علي أبي الحسن الشجاعي الكاتب حفظه الله قال [حدّثني] محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعماني رحمه الله تعالى في ذي الحجة سنة اثنتين و أربعين و ثلاثمائة قال الحمد لله رب العالمين الخ» این سند اخیر، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغيبة یافت نشد.

- در انتهای ترقیمه، یادداشت بلاغ خوانساری وجود دارد: «قد بلغ قبالا و تصحيحا مع النسخه المصححه تقدر الوسع و الطاقه مع تفرّدی فصار بحمد الله تعالى من اوله الى اخره نسخة صحيحه مصححه يجوز الاعتماد عليها و الاتكاء بها انشاء الله تعالى فنشكر الله تعالى و بحمده عليه و ارجو من الناظر و المطالع ان وجد فيه سهوا او نسيانا غمزه عن البصر و ان يصلحه و ارجو الله ان ياجره بفضله و كرمه و كان ذالك في رجب الخير ۱۳۵۹ الاحقر مصطفى الحسيني الصفائي الخوانساري (مهر بيضوي مصطفى الحسيني)».

نتیجه‌گیری

مهمترین یافته این پژوهش، آن است که مشخص گشت متن نسخه‌های کتاب الغيبة، تفاوت‌های زیادی باهم دارند؛ و این تفاوت‌ها، فقط اختلافات تحریری جزئی نیستند؛ بلکه از نظر حجم و مقدار احادیث، باهم متمایز هستند. اکنون با توجه به تعداد ابواب و نیز وجود یا عدم وجود برخی از احادیث در متن نسخه‌های الغيبة، می‌توان چهار مدل - ساختار (الف، ب، ج، د) برای نسخه‌های خطی این کتاب در نظر گرفت. همچنین برخی از یافته‌ها و نتایج پژوهش که ضمن بازنگری مجدد در فهرست‌نویسی نسخ و تحلیل داده‌ها آشکار شد، عبارتند از:

۱- با بررسی عناوین معرفی شده الغيبة در فهرستگان نسخ خطی، فهرس نسخ خطی کتابخانه‌ها و اطلاعات سایت‌های نسخ خطی اینترنتی و نیز اطلاعات موجود در برخی از نسخ خطی، ۲۳ نسخه خطی از کتاب الغيبة شناسایی و قابل معرفی گشت. البته لازم به توجه است که برخی از عناوین معرفی شده در سایت‌ها و فهرس، تکراری هستند که در توضیحات نسخه‌ها بیان شده است.

۲- از بیست و سه نسخه الغيبة، بیست نسخه در ایران و سه نسخه در عراق هستند که جز یک نسخه، همگی نسخه‌ها مربوط به قرن دهم به بعد هستند.

۳- تمامی نه نسخه مدل ساختار الف (۲۱ بابی)، چند باب آخر را ناقصی نامحسوس دارند که از همین ۹ نسخه این گروه، سه نسخه آن‌ها نیز، ناقصی آشکار دیگری افزون بر ناقصی قبلی دارند. از مدل گروه ب (۲۶ بابی) نیز، سه نسخه ناقصی دارند. جدای از این‌ها، دو نسخه هم که به علت ناقصی زیاد، گروهشان مشخص نیست. بنابراین، از بیست و دو نسخه دستیاب الغيبة در مدل‌های مختلف آن، چهارده نسخه ناقص و تنها ۸

نسخه بدون افتادگی و نقص هستند. قدیمی‌ترین نسخه کامل الغیبة، نسخه کتابخانه ملک به شماره ۳۶۱۷ با تاریخ کتابت ۱۰۷۷ق است که البته اضافاتی نسبت به مدل دیگر الغیبة (یعنی نسخه کهن) دارد.

۴- جدای از یک نسخه که به علت ناقصی زیاد، وضعیت مدل و سندش مشخص نیست؛ از ۲۱ نسخه بررسی شده، ۹ نسخه از نوع بی‌سند و گروه الف هستند؛ ۱۲ نسخه نیز از نوع سند ابن‌قنانی و گروه ب هستند که البته برخی از آن‌ها، افتادگی در آغاز نسخه دارند و سندشان موجود نیست. همچنین، قابل توجه است که برخی نسخه‌ها به صورت نونویس در حاشیه خود، سند ابی‌الحسین شجاعی را دارند که این سند، اصیل نیست و به واسطه نگارش یافتن در حاشیه نسخه کتابخانه دانشگاه تهران به تاریخ ۱۲۸۹ق، در نسخه‌های پس از آن، راه یافته و تکثیر شده است.

۵- در مجموع بررسی نسخه‌های خطی می‌توان گفت که دو نسخه خطی کتابخانه رضوی (شماره ۱۷۵۷) و کتابخانه ملک (شماره ۳۶۱۷) به نوعی، نسخه اصلی و مادر نسخه‌های دیگر محسوب می‌شوند، البته یکی کهن (۵۷۷ق) اما ناقص و دیگری متأخر (۱۰۷۷ق) اما با تفاوت‌های قابل توجه با نسخه کهن است که از طریق ملاحظه نسخه، نمی‌توان دانست که این اضافات و تفاوت‌ها اصیل هستند یا خیر. بنابراین، لازم است «بررسی محتوایی» و «نقد متنی» و «تاریخ‌گذاری حدیثی» شوند تا اعتبار و اصالت تفاوت‌ها و اضافات نسخه‌ها مشخص گردند.

منابع

- استادی، رضا و دیگران (بی‌تا). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حسینیه شوسترهای نجف. قم: بی‌نا.
- استادی، کاظم (۱۳۹۹ش). معرفی نسخه‌های خطی سلیم. میراث شهاب، ش ۹۹.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). تاریخ تألیف کتاب الغیبة منسوب به نعمانی. مخطوط، قم: کتابخانه دارالحدیث.
- اشکوری، سید احمد (۱۳۷۵ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی (ج ۲۶). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- آصف فکرت، محمد (۱۳۶۹ش). فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- اصفبائی، سیدمحمد؛ صالحی، محمدعلی (۱۳۸۹ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی (ج ۴۳). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- افشار، ایرج؛ دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۲ش). فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک (۱-۱۰). تهران: بی‌تا.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ق). الدرریمه. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حر عاملی، محمد (۱۴۰۳ق). وسائل الشیعه. تحقیق: ربانی شیرازی. بیروت: دارأحیاء التراث.

خصیبی (۱۴۱۱ ق). الهدایة الكبرى. بیروت: البلاغ.

دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۳۰ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۴-۱۵). تهران: دانشگاه تهران.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ ش). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران. تهران: کتابخانه ملی.

زوبین، محمد و دیگران (۱۳۹۰ ش). معجم المخطوطات النجفیه. تهران: مرکز اسناد وزارت امور خارجه.

شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷ ش). گنج هزار ساله. مشهد: آستان قدس رضوی.

شبییری زنجانی، محمدجواد (۱۳۸۱ ش). معرفی کتاب غیبت نعمانی [۳]. انتظار موعود، ۲(۵)، ۳۷۳-۳۹۱.

شریعتی، فهیمه (۱۳۹۷ ش). تحلیل تطبیقی تفاوت گزارش غیبت نزد نعمانی، شیخ صدوق و شیخ طوسی. پژوهش‌های مهدوی، ۲۷، ۵-۲۶.

صدراپی خویی، علی؛ حائری، عبدالحسین (۱۳۷۶ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. (ج ۲۵، ۲۶، ۳۵). قم: بوستان کتاب.

طوسی، نجم الدین (۱۳۸۰ ش). نگاهی به کتاب غیبت نعمانی. انتظار موعود، ۱، ۱۹۵-۲۰۱.

طوسی، محمد (۱۴۱۱ ق). الغیبة. تحقیق ناصح. قم: دارالمعارف.

عربزاده، ابوالفضل (۱۳۷۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی. قم: دارالقرآن الکریم.

عصمة الدولة، ابوالفتح محمد بن معز الدولة (۲۰۱۶ م). الرسالة المصریه (منهج العلم والبیان ونزهه السمع والبیان). بی‌جا: المجموعه الكامله.

فاضل، محمود (۱۳۵۳ ش). فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی. مشهد: دانشکده ادبیات.

متقی، حسین؛ صالحی، محمدعلی (۱۳۸۹ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی (ج ۳۵). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

مختاری، علی‌رضا؛ قاضی‌زاده، کاظم (۱۳۸۶ ش). تحلیلی درباره احادیث غیبت در کتاب الغیبة نعمانی. علوم حدیث، ۴۵، ۱۹۳-۲۱۹.

مرعشی، سید محمود (۱۳۷۹ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی (ج ۲۸). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.

مرکز میکروفیلم نور (بی‌تا). فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی. هند: مرکز نور.

معرفت، محمد (۱۳۹۷ ش). بازشناسی مصادر احادیث کتاب الغیبة نعمانی. شیعه پژوهی، ۴(۱۰)، ۵-۲۶.

مقدم، براتعلی و دیگران (۱۳۹۳ ش). فهرست نسخه‌های خطی اهدایی رهبری (جلد دوم: اخبار). مشهد: آستان قدس رضوی.

موجانی، علی (۱۳۸۹ ش). فهرستواره نسخه‌های خطی کتابخانه امیرالمومنین (ع). قم: کتابخانه مرعشی.

نظری، محمود (بی تا). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ۳۲). قم: بوستان کتاب.

نعمانی، محمد (۱۳۱۸ق). الغیبة. به کوشش محمد قمی، چاپ سنگی. تهران: بی نا (دارالخلافة طهران).

نعمانی، محمد (۱۳۸۳ق). الغیبة. به کوشش صابری، چاپ سنگی. تبریز: مکتبه صابری.

نعمانی، محمد (۱۳۹۷ق). الغیبة. تهران: نشر صدوق.

_____ (بی تا). سایت کتابخانه آستان قدس رضوی. مشهد: بی نا.

_____ (بی تا). سایت کتابخانه ملی. تهران: بی نا.